

15994

Landsmåls- och Folkminnesarkivet
Uppsala

HÄLSINGLAND

Ljusdal

2/1 1943

Dahlén, Efraim, 1942

Svar på ULMA:s frågelista 27 Åkerns
beredning

1+29 bl.4:o
3 foton uppl.
å 2 bl.4:o

15994

Exc. av Karin Nilsson 1972

[EXC01D]

Åkerns betydning.

Landsmålsarkivet Uppsala 15994
E. Dahlén. 1942. LJUSDAL
HLS.
Frgl. 27

1. Jordbruksredskap.

Yxa; röttyks användes vid diknings- och röjningsarbeten, t. ex. vid borttagande av v. būska. De i frågetecknen avbildade typerna ha förekommit här v. s. a. en annan.

Hacka jk a hāka (fig. 2), med vilken mjösa vid röjningsarbeten avslås och vassad torv och tuvor hackas sönder.

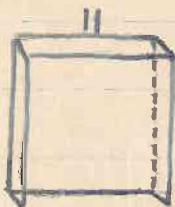
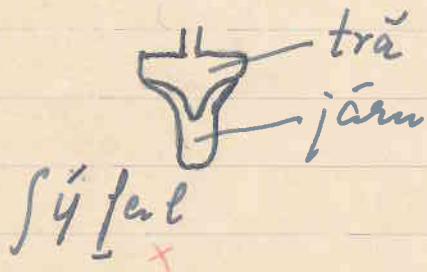
Krattor: Under benämningen hägka gj. t. ex. 5:1, som kunde ha en mångsidig användning, bl. a. vid kobning och gick då under namnet kōbhögka samt 5:II, som användes för avlastning av gädsel och bar då namnet dyg kōd.

Den del av det av det egentliga verk-
tyget, då detta är av järn, i vilken
skaftet inkräslas, benämnes högk
högk med breda träpinne varo
för rätt vassha.

Grepar: dyg gröp med greptine (= manna på
klorna. Grepar av typen F.1 F.2. Vidare
förekom en typ av grepar med tre
greptine av trä, som användes vid
tröskning att rüska sp håbman med
frå att avskilja säden (håbman rüska).
~~Att~~ grepa sp halan eller hö inne
~~hå~~ från ett lägre till ett högre
plan.

Spadar och skovlar: Skuffelns kammarecken är
dess avsmalning på bredden med till.
Spaden slutas i en två kant vinkel
rät mot spadens sidor. Skovelns

helt av trä (numera ofta även plåt)
 med utstående ren fj. visar. Den
 användes för lättsumma arbeten såsom
 snöskottning och vid arbete med säden
 (sæskövel). Jfr kastspäe, då säden
 kastas för hand.

slåna beskrives som en smal "trä
 skyffel" m. 1 m. läng och 1.5 dm
 bred med halv kåpformigt utseende
 (ungefär som ett stuprör, tvärlat på tvären)
 och med ett träskaff vinkelrätt med
 det samma. Dessa verktyg användes
 vid dikning på mycket lös jord
 (t. ex. myrjord) och dit man
 skall den ha fått efter de stora
 kostlängder, som kunna repas
 med den.

Spett: Den vanligaste typen av spett benäm-
 nes garstör. I st. f. järnspett
 använde man tidigare ofta en
 lång järnben fäst vid ett $\frac{1}{2}$ m
 långt träskaff.

Uttr.: speta säbe
 huna, en grov stämp av 4-5 m.

längd och förredd med hästsko vid den
ända, som placerades under det för en mål
som skulle kändas upp.

slägg : knöstar. Att använda släggen :
stenknösa. Slägg för borrar
av sten : borslägga.

sten drög och sten björ : Den förra bestod av
tvänne björkmedan som över yrkats
med ett antal stäa. Den senare
var förredd med hjul och uppbeuro
bräda ordningarna mellan dessa av
kättigar och kunde vid lastning
vinnas mer till markytan.

Så kunde sten drögen ställa
så brukade man björa fäst
den vid en släp kätke.

Trapan ordningar:

skakla av typen 9:1, 9:II benämnes
värskakla, havrskakla, en betsskaka
10:II = 'olrskakla.

Skaklar gjordes av björk eller om de
var avsedda endast för lättare arbeten
även av gran. Ofta förekommande i st.
f. skaklar äro även linor gjorda av
löss- eller hästlapel.

Den länke eller krok på en
skakelåksel, som kopplas vid drag-
anordningarna benämnes skakel-
lyffa (se fig. 9:?) I äldre tid an-
vändes nejen hank på en åksel, som

* ordet hank utsägar att det är fråga om
en länke gjord av tvinnad björkvidjor.
dra hank var för en omlyckt idrotts-
lek, varvid två man med sina händer

23

Landsmålsarkivet Uppsala 15994
E. Dahlén. 1942. LJUSDAL
HLS.
Frgl. 27

hank?
stundom häk

med det inborrade tråpienar var fästad vid 2 baklarne. - Den länk eller krok på redskapet vid mitten skaklarne skulle fästas kallas töge (cf. se fig. 25 II, 89). Uttrycket skakel töge i st. f. skakel lyssa är numera rätt så vanligt.

Häl som finns i skaklarne för fast koppling vid häften: abh ib.

Under vinter skaklar användes som broms ett s. k. sp er ? o n och som släpar utmed marken.

Svängel för två drapare, som för betraktas som en yngre företeelse då en bet* för var det vanliga kallas tuybet äksel. t u s t a l s t ä n (p ä r s t ä n) är liksom en yngre datum. fattade lag i en dylik länk, för att sedan med all kraft söka att draga ut varandra.
* utv. söra en bet

Landsmålsarkivet Uppsala 15994
E. Dahlén. 1942. LJUSDAL
HLS.
Fogl. 27

trä
jämbock

hört krök, avsedd för
harskaklar, liksom hars-
krokar över kurred

Som fäste mellan skakal lyfja och
tögen användes på hördelkapet använ-
des elent och skakal trö.

Plag : De äldsta nu kända plagarna, som an-
vänts här på orten voro de s. k. gränd-
plögan med utseende som fig.
81 visar. De anses ha tillverkats av
en plag med vid namn lyran näpousta-
des i Hälsingland. Plagar av samma
typ kommit även att tillverkas inom
Ljusdal (Nils Torshus och mästern
åne ga). Dessa grünt plöjande

9

plöjas in delade sedan i vänster plöga och höger plöga, av vilka de förra stjälpes färan åt vänster och de senare åt höger). Två bönder kunde då sämsas om ett par dylika plöjar. Plöjningen skulle helst ske i mulliga, enäs hästen då bättre rorde mulen. Karakteristiskt för en dylik plöja voro de båda risterna, av vilka den ena utgick snett utåt - uppåt vänligen från övre delen av Åsens sammanträffande med d. Ikenon, ett handtag som rätte bakåt utgick från plöjfiölen var det möjligt att med ett en enkel vändning av redskapet använda enbart denna rist ^{riktningen} ~~riktningen~~ ^{riktningen} ~~riktningen~~ som en plöjiltta uppplöjt. Den andra risten den s. k. Sektoristen var placerad så som

Landsmålsarkivet Uppsala 15994
E. Dahlén. 1942. LJUSTDAL

HLS.
Frgl. 27

21 h visar. Dessa användes samtidigt som ploj fjölen fick verka vid plöjning av ~~hållma~~ (se s. 21), som ju är betydligt lättare än ~~gämen~~ ~~svaf~~ ~~plögn~~. Fjölen var gjord av trä (fura) vid vilken sedan ~~här~~ ~~biten~~ var ~~sätta~~ (fastgjord).

Nyare är ~~Postlaka~~ - och ~~Ocke~~ ~~lås~~ ~~plöjarna~~. De senare nämnde bygden omkring år 1900.

Benämningar:

B:ld 2)

- a) ~~hän~~ ~~tåg~~
- c, d, h) ~~stäg~~, ~~stöta~~, ~~tur~~ ~~stj~~ ~~ssen~~,
~~tur~~ ~~släg~~, ~~tur~~ ~~slän~~
- e) ~~as~~
- f) ~~tas~~, ~~slap~~ ~~skö~~, ~~plög~~ ~~spän~~
- g) ~~guz~~ ~~fästa~~
- k) ~~ven~~ ~~fjör~~

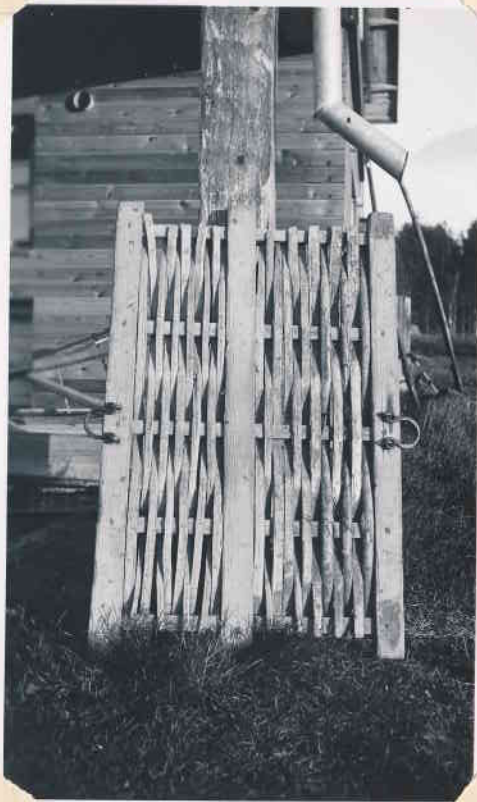
Landsmålsarkivet Uppsala 15994
E. Dahlén. 1942. LJUSDAL
HLS.
Frgl. 27

Bild 24

se stycken

- a) skåbma
e) ram
g) kniv, skärnist
i) bstenjöra
m) lansia

- d) stag, stöte
f) fästa
j) präg grina
k) vensiva

Enst här föreställer
den vanligaste typen
av sladdar och be-
männens fötastäl
Den har ett avgjort
företråde framför
alla andra där den
ordenligt, rlv o
broge sönt jord-
klumparna.

ten stäl med

Landsmålsarkivet Uppsala 15994
E. Dahlén. 1942. LJUSDAL

HLS.

Frgl. 27

pinningar av tre tumms längd och ursprung
 lifen av trä användes att jämna till
 efter en plöjning och för att ästad-komma
 en fin så**l** b**ö**d. Fästena (t**ö**gan,
 y**g**kan) voro på både dessa slag av
 sladdar anbrachte så som ovanst.
 foto visar. Vid sladdning äkte kökaren
 på redskapet.

Att sladda: sl**ä**za (impf. sl**ä**gden)

h**ä**rva (sg. h**ä**rva):

r**ä**kp**u**h**ä**rva (ä. kallad p**u**h**ä**rva,
 fyrk**ä**nt h**ä**rva) var den mest använda.

Utseende så som foto s. 16 visar
 (stundom betrod den dock av ett grovt
 t**u**g**r**st**ö**lje på mitten med två
 t**u**g**r**st**ö**l**j**er på vardera sidan om detta).
 Medelst en v**r**l**ö** b**ö**r borraras hål för

Landsmålsarkivet Uppsala 15994
 E. Dahlén. 1942. LJUSDAL
 HLS.
 Frgl. 27

*) zarpinan av 7 tumms längd, på vilka sedem
de gått igenom en ns slags. (att nsa
en spik betyder att bröka den övre del av
spiken, som ej inslagits.)

ett grövre karvedskap var den s.
k. hägka med styre, hägkhandtag
och hägkpine - gasföta, som de på
grund av sitt utseende kallades - så som
fig. 30 \bar{u} visar. Skaklarna fastgjordes
vid ena vinkelhörnet () varför
vid vändning, i motsatt till vad jullet
var vid råkpinhärva, hela redska-
pet måste lyftas. - Entligt en sages
man lär detta redskap ej ha förekom-
mit här på bygden under 1700-talet o. t. d. i vare.

*) vrubör med handtag, som gick genom
borrskaflet och som vid borrning fastades
m. bägge händerna. (börsvær är den utbida borren)

Att använda hagka: hagka.

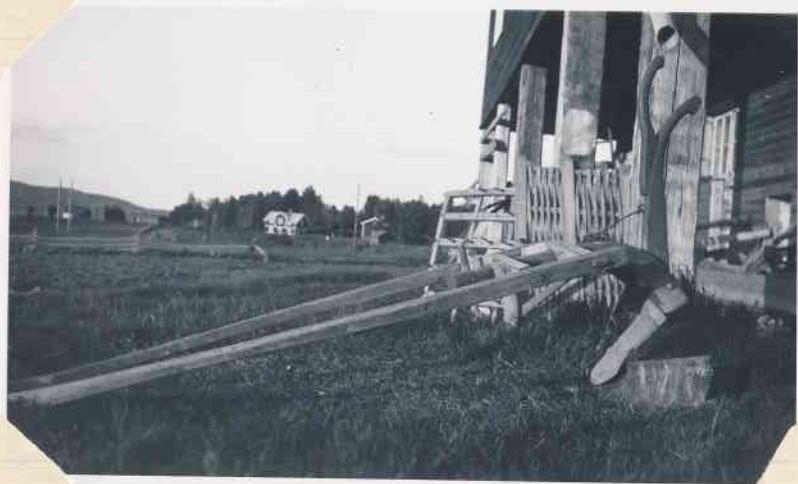
Vält: Alder välten var dragvä h t x n, synes
lig lämplig att använda på lös jord t. ex.
myrjord. Dess utseende är som figur 32,
visar med en tvärsnitt mellan skakel-
är darra. En dylik vält drags endast
av en man. h t x ns diameter ungef.
3-4 dm. För att få den lätt och handlig
gjordes den av gran el. tall (alltså ej
björk). Dragvältens uppkomst samman-
hängen väl med jordens uppdelning i en
massa snärre stycken.

Först för 50-60 år sedan infördes
g o r v ä l t x n.

I stället för vält användes vid
sör den körning av kokor ofta även sladden.

acc. 2

Landsmålsarkivet Uppsala 15994
E. Dahlén. 1942. LJUSDAL
HLS.
Frgl. 27

ärder med
tvorbiel.

*) = mäke

Landsmålsarkivet Uppsala 15994
E. Dahln. 1942. LJUSDAL
HLS.
Frgl. 27

5

Arden med
i bakgrunden
en fyrkant
hanna.

Landsmålsarkivet Uppsala 15994
E. Dahlén. 1942. LJUSDAL

HLS.

Frgl. 27

Skott- och värplöjning:

åker är ett beätt område (ej vall). acc.²

ex. åster åker, kor åker, rog åker
søs åker, län åker (men potétlan)

Matsalsen till åker är svart
(alltså ett gräs beätt område). - Samman
ett upplojt område blir beätt benämnes
det stöffe (pl-a). v₂ p₂ b₂ g₂ d₂
de ran ~ 2 dag.

I ordet tåkt in begripes ett
jordområde, bestående av såväl vall
som åker. hem tåkt (kring gården)
och uttåktan. Ett efter läpet för dessa
uttåkten man som sør tåkt, väster
tåkt, „stavsetra tåkt osv.

Aldre benämningar på mindre
jordbitar äro också ? åkrimsa,
? åkrimpa, ? åkrilås vidare ordet

teg, vanligt förekommande i ord och
 uttryck som: aker tēga, teg plögn,
plögda tēga, plögda is o.
öken tēga.

Plöja:

Som man för var upgå med
 att tillvarata angrönna lät man
 före höstplöjningen komma gö och ässa
 (= beta, impf. äkten) yuse tæktan.
 Vår plöjning skedd klot undandepsvis. Vid
 all plöjning hånstjorde endast en man
 med en häst och vände sig inte
 plöjskivan som den skulle gavs hä
 hästen ett kån komma tillfälle till vila
 några ögon blick medan plöjaren
 trampa mēr

*) om sorgen om hästen gav sig för flera på-
 tagliga bevis än nu, att släppa den på

Udbyck: sust te p^ho^za. de va sa t^ost
sa re fastna p^a al^tri^hop; de a
h^ost te p^ho^za.

e f^or ar den v^an da delen, de
man g^ore op. p^ho^za e f^or

Da man iu^oftiden vid plojning
ko^o med par h^astas g^ar den ena h^asten
op-p^a-f^ora och den andra m^er-^r-
f^ora (= r^annan)

djupploja: p^ho^za z^uft

skumploja: " g^roⁿt

En ploj, som g^ar d^aligt ar k^oen te
g^a.

l^ota reu da mycket venligt och en
stor del av soum^uer betes kom d^arf^or
att skr med handkraft (te h^ankraftas).

Landsmålsarkivet Uppsala 15994
E. Dahlén. 1942. LJUSDAL
HLS.
Frgl. 27

Seglägning:

Första årets plöjning ligger så, att i mitten på åkern komme tillor falldes mot varandra. Med utgång från dessa kom sedan de båda åkerna hälften att plöjas var för sig. Vid nedgång förögick plöjningen och vid uppgång användes endast risten. Ristandet var synnerligt barovärligt så ja fårosua äro kommo att gå alltför mycket ihop än alltför mycket var. Plöjningsmetoden gjo allmänt under benämningen håpstäbning (vb stæbning & håp). Vid andra årets plöjning utgick man från ridorna och in mot mitten, sårstæbning, tustæbning (vb stæbning & sår, stæbning & lue). Vid detta senare sty av plöjning plöjdes istas fåran något djupare, för att utfylla tomrummet i mittelfåran, tomfåra.

Landsmålsarkivet Uppsala 15994
 E. Dahlén. 1942. LJUSDAL
 HLS.
 Frgl. 27

Färos, som efter den huvudsakliga plöjningen
uppgjordes utefter v^ont^ogan, v^orr^onan
benämna t^ory^og^ore.

Plöja gräs^ovall: p^ory^oa s^ov^oab. Andra uttryck för
samma sak: p^ory^oa g^om^oe^ob^os^ov^oab, p^ory^oa
s^og^os^ov^oab (på grund av den grova gräsroten är
vallen "seg" att plöja).

2:a och 3:e året efter det man
haft vall så p^ory^oa man h^ob^ome^o, s^ot^ob^oä^oker.
Vanligtvis igenlägges stycket efter 2:a året och
blir s^ov^oab igen.

t^ory^og^oer är benämningen på
äkerstycket efter andra årets plöjning, då
den rot, som nedplöjts första året åter
kommit upp.

Efter 3:e årets plöjning benämnes
stycket b^os^oä^oker, ty då är året s^ont-
m^ol^otra och lägges äker igen (läg^oa s^oä^ore)

plöja haverlän = plöja träsk.
 plöja rögstüb, haverstüb, stüb harva
 är uttryck för, att skumplöja. Att
 harva up stübarn (stübarn) var ett
 vär arbete som fick orätta en försämmad
 höstplöjning.

Tiltan äker ihop för plöjen: de fög för
 (impl. födas för), nyare: pakas för.

Grädes bruk och gödsling:
 subat. träer.

Grädes bruket vidtes strar efter midsom-
 man, dvs. strar efter vår bruket. Efter att
 först ha kört träden med harva och
 hakka plöjdes den med ärder. Plöjen
 användes mera sällan, då den ju blott
 skar av rötta på kväcken, medan
 däremot ärder slet upp det samma. Störkt-
 ningen vid användandet av ärder värlade

Landsmålsarkivet Uppsala 15994

E. Dahlén. 1942. LJUSDAL

HLS.

Frgl. 27

så tillvida att den exempelvis andra gången
 blev vinkelrät mot den tidigare. Värdan
 skulle kunna så ofta tillfälle därtill gavo
 och allra minst var 6:e eller 7:e dag.
 Skivkraten räfsades ihop eller hopemtalades
 med grep och bortkördes. Numera användes
 tigräfsa. Stenar på åkrarna spräcktes
 genom användandet av beghrut. Medelst
 spott och lunnna upplyftes sedan stenarna
 bortkördes och nedgrävdes eller forslades vinkel-
 rät ut på någon gö. Större stenar fingo
 ligga kvar och krängkördes (man kränga
 kräng dam).

Botten sur jord säges vara bsten-syra.
 Enkelt sänka i åker kallas lägda.
 seldrag och selsög: det förra älyften
 vatten: sur mark som sakta och med
 svårighet tränger sig fram, det senare vatten

som lätt silas fram.

dika: dika (dika, dekt)

dikera, liksom annan för jorden med
vändig arbetskraft behövde man ej hämta
från annan ort som ju varje större gård
hade sina nöjesåsar väifran arbetare, man-
liga som kvinnliga hantlades.

dikesmöre: difjes ré (best. f. - a).

slant = dikets slutande sida. Jfr difjes-
ré i utdrag som slant av en dän
difjes réna du mé (slant rénar = slantiken).

rens (diken): rensna.

Vid röjningen lät man rottrika
småbuckar och hackades rötterna lösa med
exempelvis difjeskå (m. 3-4 järnklor) eller
träskryffel m. järnbeslag i den.

Den oplöjda sträckan från dikeskan-
ten räknat blev vanligen 3 kögter. Den ut-

Landsmålsarkivet Uppsala 15994
E. Dahln. 1942. LJUSDAL
HLS.
Frgl. 27

gjorde en ständigt ohärd för allt spräs,
som dock då och då hackades upp
med fläckhacka.

Ursprungl. synes endast ett slag
av diken ha förekommit nämligen
öppna diken. Säckdiken, av vilka trä-
verkens diken äro de äldsta, liksom övriga
slag av diken sin höra alla en yngre tid.
Olika namn på diken allt efter ändamå-
let: utlopps diken, myr-, ra-, lam-
diken (det senare utgående från en lockt
eller åker).

Den av diket uppskottade jorden kallas
dijfersbänk eller dijfestorv och häves
vid bortkörning vanligtvis i dynse stogröpa.

Göding:

vb. mörka.

Olika slag av naturlig gödsel: ko-, höst dynsa

-fit; fara rö = skore dyn ra vilket
 senare ord även inkepriser ret löst.
 skore dyn ra anviäps som mycket värdefull
 och under den tid man upphöjs öf i sközen
 (fäbodvallen) var man noga med att vara
 på all gödsel efter de under fäbodvall viltet
 väl gödda fjärr och getterna.

dyn re stän, gödselkäjan utan för ladingäcken.
 gödseln utökades med gran barr
 (barr som det ratts o. slätt kallas), ^{kan} hembrödes
 på speciella barr döge⁺ och som erhålls av
 särskilt frodiga och barriga granar. Barrgre-
 narna av vilka de större benämndes kä ba

* Dessa drögar liknade drögar, i allmänhet
 med långliggande bro sk vä ka (-bänka)
 och ett hö ge trä, som gär me kan mä dan
 vid brätan (bälken var försedd med stöbe)

och som, om de brant, ~~och~~ köp präst. ~~af~~ li-
 drof till att öka gödselvärdet behandlades
 enkelt med en ~~bar~~ häka. "Barren" använ-
 des såväl i ladugård och häststall som i
 färrhuse i stället för haln. Torv att utdryska
 gödseln med mycket sällan förekommande.
 gödselkörning.

maka ~~ut~~ = göra ut ~~dyn~~ (musk)
 nr ~~dyn~~ re ~~stän~~ och lägga hemme i ~~dyn~~
 höpa (stör ~~höpa~~) på ~~prögn~~ na.

För gödselkörning användes vinketid
~~dyn~~ sl ~~en~~ med ~~dyn~~ sl ~~ok~~ ~~är~~ ma, i äldre
 tid ~~fä~~ tade vid varandra medels ~~v~~ ~~ize~~, [forts. 28]

en kombinerad fjäder- och knivens ordning, som
 skettes av två man, medan en tredje
~~m~~ ~~ä~~ ~~ta~~, dvs allt efter behov lade nytt
~~kvist~~ verk på ~~st~~ ~~ä~~ ~~ben~~, placerad under
 själva ~~h~~ ~~ack~~ ~~en~~. ~~Ar~~ ~~bet~~ ~~et~~ var mycket ~~h~~ ~~u~~ ~~g~~ ~~s~~ ~~a~~ ~~m~~ ~~t~~.

Detta verk
 har av väder
 brunnat här
 (VR)
 Kan antas
 vara avsett som
 verk till
 häckhäva ovan
 (VR)

Landsmålsarkivet Uppsala 15994
 E. Dahlén. 1942. LJUSDAL
 HLS.
 Frgl. 27

och dyngslaböten. Sommartid användes
stöpger (viltfräke) med stöpger liika
(den bakre fjällbara kammern).

läsa dynga: sköt i dynga i fräkan,
läsa i dynga, laga på dyngskålen
Den under vintern i otäckta dyng-
hissa utkörda gödseln nerhavades strax före
vårkörningen. Var gödseln kört skops
kåkan sönder med en styffel varefter
man lät sladda ner gödseln.

Gödselvattnet har hon den ännu i dag
ej vara på. Det får rinna undan i ett
mindre dike som går från dyngstån.

sprida ut gödsel: bre dynga (ar mycket datum
anses utnyttigt spröta dynga vara).

Ikern är mjuka, då hon är färdig-
gödselad.

! (ve)

Landsmålsarkivet Uppsala 15994
E. Dahlén. 1942. LJUSDAL
HLS.
Frgl. 27

Vår sädden:

Sädden skulle ske då jorden var mögen, dvs. då gräset för första gången grönat upp och sedan detta medels krog-hågka och tusslar blivit tillräckligt uppkört. Först då kunde brödden gå över ogräset, då nu detta för andra gången spiroade upp. Om sädden skedd i rätt tid skulle brödden vara uppe inom loppet av 3 dagar. Efter sädden hågka man med krog-hågka, finhuvade med tusslar (harving med rakpin härva var i stället i utsluten) och sladdade. Häruvid är att observera ut korriktningen vid harvingen eller vinkelbrätt mot den vid användandet av krog-hågkan. Några speciella för att utnyttja att man håller på en förarbeten till värsädden väljes gärna: (vi ha hote på a) gort ta sjas (2 da).

Landsmålsarkivet Uppsala 15994

E. Dahlén. 1942. LJUSDAL

HLS.

Frgl. 27

fordingen beträffande vind vid sädden förelåg ej förutom att absolut lugnt väder erfordrades vid sädd av hö- och linfrö. Linfrösädden var i öfrigt rätt så enkel och man hade härvid också att se till att "7 kyr kom på rät fötan".

På myrarnas sädde man alltså ämbredom hjälpen var kvar ty bar då myrjorden bättre hårtarna. (Högen sädd skedde dock ej tillräckligt än då det visade sig "liksom spindelväv mellan dråga").

En del ord o. uttryck i samband med sädden: varåna, gemensamt namn för alla växer beten på åkern (höståna = skörde tiden). håru 30 ft ifrån den våra du? (= här du gjort från dig värdet?). varsoid (och höstsäid), ordet säny förekommer.

Sör brät te så är det om jorden är
 kbitat dvs. om hon kbita höp se.
 Nr jorden liker är hon lösbricka är
 den däremot hård så är den hokbricka.
 Den rökbricka är vanligtvis en lekklump
 men kan lika gärna var en matjordsklump.
 Utsäde: utsäe.

Harva längs med färom: harva löysa färan
 " snett över " : sneda
 " i kors : sneda två varv, ksharva.

midalån är utta. för en osädd fläck.
 frysfläcke eller gälbräna beis aldrig.
 Så det två gånger på samma fläck
 ser man uppå.

Ljusdal d. 29 dec. 1942
 Efraim Dahlén.